

Priverstinio darbo batalionai Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1916–1918 m.: reiškiny ir jo kontekstas

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, 01101 Vilnius

El. paštas e.gimzauskas@yahoo.com

Straipsnyje nagrinėjamas priverstinių darbų reiškiny kaizerinės Vokietijos okupuotose lietuvių žemėse Pirmojo pasaulinio karo metais, pagrindinį dėmesį skiriant vadinamiesiems priverstinio darbo batalionams, kaip labiausiai išplėtotai ir ryškiausiai pastebimai tų darbų formai. Šie batalionai tyrime traktuojami kaip dėsningas karo metu okupuotose žemėse vokiečių vykdytos išnaudotojiškos politikos komponentas, viena iš daugelio praktikuotos prievartos apraiškų. Situacija, kai kylant Pirmajam pasauliniam karui dar nebuvo pakankamai išplėtotos tarptautinės teisės normos, saugančios okupuotų teritorijų civilius gyventojus nuo okupantų savivalės, sumaniai ir kartu ciniškai vokiečių buvo išnaudota saviems interesams. Pirmieji vokiečių kareivių praktikuoto priverstinio darbo civiliams požymiai fiksuojami dar frontui ritantis per Lietuvos teritoriją. Aprimus mūsų ir vokiečiams vis labiau įsitvirtinant krašte, priverstiniai darbai naudojami vis plačiau, bet darbininkai dar neatitraukiami nuo jų pastovios gyvenamosios vietos. Tačiau nuo 1916 m. rudens, Vokietijos strateginei ir ekonominei padėčiai prastėjant, griebtasi steigti tam tikrus darbo batalionus, o tai reiškė prievarta mobilizuotų darbininkų deportacijas bei nepakeliamas darbo ir buities sąlygas su visomis negatyviomis pasekmėmis. 1917 m. rugsėjo mėn. sudarius Lietuvos Tarybą, priverstinio darbo batalionai oficialiai buvo panaikinti, tačiau slapta egzistavo iki pat karinio Vokietijos žlugimo 1918 m. lapkričio mėnesį.

Reikšminiai žodžiai: Pirmasis pasaulinis karas, kaizerinės Vokietijos okupacija, Oberostas, priverstiniai darbai, darbo batalionai

PROBLEMA, ISTORIOGRAFIJA

Pirmojo pasaulinio karo tematika lietuviškoje istoriografijoje tradiciškai nėra populiari ir plačiau tyrinėjama, todėl ir publikuotų darbų kiekis gana kuklus. Pastaruosiuose ilgą laiką aiškiai vyravo sintezės, apibendrinamieji tekstai, kuriuose 1914–1918 m. laikotarpis dažnai figūruoja tik kaip vienas gerokai platesnio chronologinio periodo charakteristikos dėmenų [35; 44; 49; 33 ir kt.]. Retesniuose tiksliniuose šio pasaulinio karo tyrimuose taip pat labai ilgai ryškiai dominavo politinis aspektas, tiesiogiai susijęs su dėmesiu Lietuvos

valstybingumo atkūrimui [57; 56; 51; 54; 50; 47]. Ir tik pastaruoju metu atsiranda tyrinėjimų, orientuotų į visuomeninius, socialinius, kultūrinius ano laikmečio aspektus [48; 52; 32; 30; 42; 41; 31; 39; 37 ir kt.]. Išsami lietuviškų žemių, dėl karo 1915–1918 m. atsidūrusių kaizerinės Vokietijos okupacijoje, socialinė istorija vis dar nėra parašyta, ir jeigu kada nors ji būtų rašoma, vienas svarbesnių tokios istorijos momentų būtų priverstiniai darbai, okupantų vokiečių taikyti vietiniams gyventojams. 2012 m. Vokietijoje pasirodė tyrinėtojo Christiano Westerhoffo konceptuali monografija apie priverstinio darbo politiką vokiečių okupuotose lietuvių ir lenkų žemėse Pirmojo pasaulinio karo metais [55]. Šis tekstas bene pirmą kartą tematikos istoriografijoje kontekstualizuoja kaizerinės administracijos laikyseną šiuo klausimu, perteikia giluminių objektyvių prielaidų vykdytoms priemonėms visumą; be to, naratyvas paremtas gausia pirminių šaltinių medžiaga. Atrodytų, kad ši knyga lyg ir būtų sudėliojusi esminius taškus rūpimoje problematikoje. Visgi tęsti tokius tyrimus tikrai dar yra pagrindo: Ch. Westerhoffo tyrimų laukas tiek chronologiškai, tiek geografiškai pernelyg platus, kad aprėptų kai kuriuos specifinius santykinai nedidelei etnografinės Lietuvos teritorijai reikšmingus niansus; jo tekstas rašytas labiau iš vokiškos perspektyvos, naudojantis išlikusiais valdininkų ir kariškių dokumentais, o pirminiai šaltiniai lietuvių kalba praktiškai nepanaudoti. Tad savajame tyrime, neabejotinai prisilaikydami Ch. Westerhoffo brėžiamų teorinių tematikos gairių, pasistengsime užpildyti nurodytas spragas, naratyvą konstruodami labiau iš okupuotos Lietuvos gyventojų matymo perspektyvos.

Lietuviškoje istoriografijoje priverstinių darbų klausimą bene pirmoji palietė Marija Urbšienė, dar prieš 1940 m. lemtingus įvykius užsimojusi bent minimaliai panagrinėti vokiečių okupacinės administracijos ūkinės bei socialinės politikos bruožus [53, 35–51]. Pasak jos, pirmosios priverstinių darbų apraiškos išryškėjo dar karo frontui slenkant per Lietuvą ir buvo susijusios su vadinamosiomis pastotėmis: „Žygiuodami pro lietuvių sodžių vokiečiai, įeidami į ūkininkų trobas, liepdavę paimti arklį ir vežimą, sėsti ir važiuoti su žygiuojančia pirmyn kariuomene. Atsitikdavo dažnai, kad ūkininkas, nenorėdamas apleisti savo laukų, – tai buvo kaip tik laukų darbų metas, 1915 m. pavasaris ir ruduo, – išsiųsdavo savo sūnų, manydamas, kad pastotė reikalinga trumpam laikui. Neretai Lietuvos ūkininkas arba jo sūnus, 14–16 metų berniukas, išvažiuavęs, pasiekdavo net Smurgainius, ir galėjo grįžti namo tik vėlyvą rudenį ar net ir žiemos metu, baisiai kentėdami nuo šalčio, nes išvažiuodavo taip, kaip stovėdavo. Atsitikdavo, kad iš grįžtančiojo vokiečiai atimdavo ir arklį, ir vežimą“ [53, 36–37]. Jau iš šio aprašymo ryškėja pakankamai akivaizdi okupantų neštos prievartos tendencija. Bet tai tebuvo reiškinio pradžia.

Kaip žinia, nepaisant geros valios žmonijos dalies pastangų, ligi šiol karinių konfliktų metu civiliai žmonės paprastai nėra pakankamai apsaugoti nuo kariškių, ypač prieš pusės, smurto bei prievartos. Pirmasis pasaulinis karas vyko jau modernių laikų epochoje, kai kariavimo papročių ir smurto naudojimo teisinis reglamentavimas buvo gerokai įsibėgėjęs, kariaujančias šalis saistė atitinkami tarptautiniai įsipareigojimai. Tad kilus Pirmajam pasauliniam karui, taikūs civiliai gyventojai teisiniu aspektu teoriškai nebuvo palikti likimo valiai akistatoje su grėsminga ir nenusipėjama prieš karinę jėgą. Tačiau kiek tokia teisinė apsauga buvo veiksminga praktiškai, priklausė nuo daugelio kitų aplinkybių ir veiksnių, tad kiekvienu konkrečiu atveju turėtume gana skirtingą vaizdą. Kalbėdami apie pasaulinio karo metų atskiros kariavusios šalies lygmeniu, aprioriškai galėtume pasakyti, jog požiūris į prieš šalies civilius gyventojus, nusiteikimas laikytis jų atžvilgiu teisinių normų labai priklausė ne tik ir ne tiek nuo valstybės civilizacijos lygmens, kultūrinio, ekonominio, socialinio ir pan. išsivystymo, kiek nuo jėgos ir prievartos kulto įsigalėjimo konkrečioje visuomenėje,

jo toleravimo ar net adoravimo masto. Gilinantis į šiuos aspektus ir norint juos moksliskai pagrįsti, reikalingos nuorodos į specialius tyrimus, bet mums šiuo atveju svarbiausia, kad istoriografijoje įsigalėjo bemaž neginčijamas požiūris, pabrėžiantis kaizerinės Vokietijos, kaip valstybės ir visuomenės, išskirtinumą europiniame kontekste jėgos ir prievartos kulto atžvilgiu. Daugmaž sutariama ir dėl jėgos priemonių adoravimo akivaizdžių sąsajų su vokiečių tautos išskirtinumo, ypatingos pasaulinės misijos mito įsigalėjimu toje visuomenėje. Taigi lietuvių apgyvendinto carinės Rusijos pasienio atveju tokie ar panašūs vokiečių visuomenės įsitikinimai bei nuostatos iš anksto programavo sunkią dalį okupuojamų teritorijų gyventojams.

PRIVERSTINIŲ DARBŲ GENEZĖ KAIZERINĖS OKUPACIJOS SĄLYGOMIS

Bene vienu laiku su minėtomis pastotėmis į kraštą įžygiavę vokiečiai ėmė „gaudyti“ ir „varyti“ Lietuvos žmones dirbti įvairių kariniams poreikiams reikalingų darbų, pvz., taisyti kelius, kasti bei stiprinti apkasus ir pan. [18; 21 ir kt.]. Šios vokiečių priemonės dar nekėlė ypatingo susirūpinimo, nes šiuo aspektu pagrindiniame to meto tarptautinės teisės dokumente – 1907 m. Hagos konvencijoje – teigta, kad „okupuotų teritorijų gyventojai ribotai gali būti įpareigoti dirbti okupacinėms pajėgoms“ [6, 149]. Visgi toks teiginys iš principo buvo labai abstraktus bei miglotas [55, 14–15] ir, kaip rodė tolimesni įvykiai, teikė vokiečiams plačią erdvę manipuliacijoms ir piktnaudžiavimui.

Verždamiesi į carinės Rusijos valdomas žemes vokiečiai prie savo kariuomenės užnugario inspekcijų iš karto kūrė ypatingas administracijas okupuotoms teritorijoms valdyti. 1915 m. rudenį tokios administracijos atsirado Kaune, Vilniuje, Suvalkuose, Gardine, Balstogėje, o 1915 m. rugsėjo 4 d. jos buvo sujungtos į ypatingą Oberosto darinį [38]. Istorikai vieningai pabrėžia itin griežtą, represyvų ir išnaudotojišką, palyginti su kitais vokiečių okupuotais kraštais, pirmiausia kaimynine Lenkija, Oberosto pobūdį. Linkstama manyti, kad tai, kas vyko Oberoste, dažnai netgi nebuvo Berlyno valdžios aprobuota politika. Vokietijos Rytų fronto pajėgų priešakyje tuomet stovėjo dvi išskirtinės figūros – generolai Paulius Hindenburgas ir Erichas Ludendorffas, kuriems priskirti pagrindiniai nuopelnai išlaisvinant Rytprūsius nuo pačioje karo pradžioje įsiveržusių rusų pajėgų. Šių dviejų karo vadų iniciatyva ir sumanymu buvo įsteigtas Oberostas [40]. Vyriausiajam Rytų fronto kariuomenės vadui P. Hindenburgui apsiribojant reprezentacinėmis funkcijomis, daugiau iniciatyvos rodė jo štabo viršininkas E. Ludendorffas, kuris turėtų būti laikomas tikruoju Oberosto architektu bei valdytoju [16]. Būtent jis dar prieš lietuviškų žemių užėmimą puoselėjo idėją sukurti nuo civilinės Berlyno valdžios faktiškai nepriklausomą okupacinę administraciją su aiškiai apibrėžta teritorija, orientuotą į veikiančios kariuomenės poreikių tenkinimą. Kai dėl politikų pasipriešinimo nepavyko įkurti tokio darinio Lenkijoje, generolų žvilgsniai nukrypo į teritorijas šalia Nemuno [36, 236]. Sumanymo esmė – vietiniai civiliai gyventojai patenka į visišką vokiečių kariškių kontrolę. Oberostas turėjo funkcionuoti tuo pačiu principu kaip kariuomenė fronte. Kaip karo štabe planuojamos kovinės operacijos, taip atsižvelgiant į situaciją atitinkamais įsakymais žingsnis po žingsnio buvo formuojamas ir Oberosto režimas [46]. Administracijos aparato pareigybės buvo prilygintos veikiančios kariuomenės tarnyboms. Kariuomenei nepriklausantys vokiečių pareigūnai, atėję dirbti į administraciją, formaliai stodavo į tarnybą ir privalėdavo dėvėti uniformą.

Pagal E. Ludendorffo planą Oberosto kraštas ir ekonomiškai turėjo funkcionuoti kaip savarankiškas vienetas, kurio ypatybė buvo ta, kad negaudamas maisto ir žaliavų resursų iš Vokietijos, jais turėjo apsirūpinti pats, išlaikyti Rytų fronte veikiančią armiją ir dar dalį

produkcijos siųsti į Vokietiją [12, 146]. Projektuojant tokio masto išnaudotojišką sistemą iš karto buvo akivaizdu, kad į ją įvairiapusiškai bus įkinkyti ir vietiniai krašto gyventojai. Vienu tokio įkinkymo aspektu vėlgi tapo priverstiniai darbai. Kauno (vėliau – visos Lietuvos) karinės administracijos viršininkas Franzas Josephas Isenburgas-Birsteiną dar 1915 m. rugsėjo 28 d. įsakyme apskričių viršininkams dėstė, kad „plačiu mastu gyventojai turi būti šaukiami į įvairius ūkio darbus, taip pat į kitus, pasitarnaujančius viešajai naudai (kelių taisymas ir panašiai)“ [9, 44 a. p.]. 1916 m. birželio 7 d. vyriausiasis Rytų fronto kariuomenės vadas P. Hindenburgas išleido „Administracinį statutą“ [28], kuris tapo savita Oberosto konstitucija. Šiame statute buvo reglamentuota ir darbo prievolė gyventojams. 88-as paragrafas bylojo, jog vyriškos lyties gyventojai gali būti pašaukti į tarnybą darbui rankomis arba su arkliu. Moteriškos giminės atstovėms numatytas jų įpareigojimas „santykiškai lengvesniems darbams“. Pagal 90-ą paragrafą darbams tinkamiems asmenims, kurie vengė vokiečių valdžios jiems pavesto ar įsakyto darbo, grėsė piniginė bauda iki 10 000 markių arba laisvės atėmimas [28]. Oberosto vadovybė tokį reglamentavimą paradoksaliai sumanė sieti su jau minėta 1907 m. Hagos konvencija, tiksliau – su tos konvencijos priedu, vadinamuoju „Statutu dėl sausumos karo teisių bei papročių“, kurį Vokietija kažkada buvo ratifikavusi. Pagal vokiečių generaliteto interpretaciją, Hagos statuto punktai įteisina okupuotų teritorijų gyventojų darbo tarnybą. Remtasi tuo, jog, pvz., 52-as minėto statuto paragrafas leidžia okupantams tikėtis iš gyventojų paslaugų okupacinei armijai, o 43-ias paragrafas netgi įpareigoja okupantus palaikyti tvarką bei ramybę užimtame krašte [6, 147, 149]. Tuo pagrindu buvo išvedžiojama, kad, pvz., visuomeninės tvarkos palaikymas apima ir patikimą maisto produktų tiekimą, o tam būtina užtikrinti žemės ūkio produkcijos gamybą [55, 148]. Be to, dėl karo suirutės atsiradusi didelė bedarbystė gresia viešajai tvarkai ir saugumui, todėl okupacinė valdžia turi kovoti su bedaryste įdarbindama gyventojus, nors ir prieš jų valią [10, 78].

Išties, Pirmojo pasaulinio karo realijos labai greitai atskleidė, jog Hagos „Statutas dėl sausumos karo teisių bei papročių“ turi daug trūkumų, o kai kurie karo metu aktualūs aspektai jame iš viso nebuvo aptarti. Pirmiausia kalbant apie šį dokumentą derėtų nepamiršti, kad esminis jo sumanymo tikslas buvo garantuoti karo belaisvių apsaugą, todėl daugiausia dėmesio jame skirta karo belaisvių panaudojimui darbuose [55, 14], o okupuotų teritorijų civilių gyventojų įtraukimas į darbą paliestas fragmentiškai. 52-as paragrafas išties numatė okupuotų teritorijų civilių gyventojų panaudojimą darbams okupacinės kariuomenės naudai. Pavyzdžiui, pagal dokumento sudarytojų sumanymą, gyventojų vertimas kirsti mišką būtų teisėtas, jei gauta mediena būtų panaudota kariuomenės gyvenamųjų patalpų įrengimui ir kurui, tačiau jeigu ji būtų naudojama tiesioginio fronto linijoje, sakysime, įtvirtinimų statybai, tuomet įdarbinimas būtų neteisėtas [55, 14]. Matydama neišbaigtus teisinius postulatus ir dėl to atsiveriančią plačią erdvę interpretacijoms, P. Hindenburgas ir E. Ludendorffas aplinka pakankamai ciniškai pasinaudojo situacija. Minėtąjį Oberosto „Administracinį statutą“ ji interpretavo kaip natūralų ir būtiną Hagos statuto papildymą, nuoseklų punktų išaiškinimą [10, 78]. Kad tai buvo daroma absoliučiai vienašališkai, neatsižvelgiant į tarptautinės teisės principus, žinoma, nebuvo jokios kalbos. Pagaliau ir visos tos jau aptartos vokiškos Hagos statuto interpretacijos iš esmės buvo tik širma, orientuota į tarptautinę opiniją. Oberosto viršininkas puikiai suvokė, jog susiklosčiusioje realybėje niekas negalės nei kontroliuoti jų veiksmų, nei tuo labiau priversti laikytis kokių nors įsipareigojimų.

P. Hindenburgas ir E. Ludendorffas, iš esmės senosios luominės visuomenės reprezentantai, besivadovaujantys smulkmenišką vokišką administravimo tradicijomis, buvo

paveikti ir besiplėtojančio vokiško nacionalizmo idėjų [40, 102]. Viena jų kaip tik pabrėžė vadinamojo „vokiško darbo“ išskirtinumą bei ypatingumą. Laikoma, kad šis terminas paplito 1861 m. pasirodžius Wilhelmo Heinricho Riehlio veikalui „Die deutsche Arbeit“ („Vokiečių darbas“) [46, 45]. Vėliau iš jo išaugo visa koncepcija, grįsta nuostata, kad darbo metodai apibrėžia ir įkūnija tautinį mentalitetą. Vokietijos visuomenėje plėtojosi įsitikinimas, jog vokiečių mentalitetą įkūnija racionalus, planingas, sutelktas kolektyvinis darbas, pagrįstas moraliniais imperatyvais. „Vokiečių darbo“ retoriniame šablone, kuris imperijoje buvo plačiai vartotas jau XIX a. pab., persipynė keli elementai: bendras darbo vertės išaukštinimas, įsitikinimas, kad Vokietija yra darbo kraštas ir kad vokiečių darbas pasižymi ypatinga kokybe [34, 280]. Pasaulinio karo metu šios idėjos buvo taip paplitę ir įsigalėję [17, 102–134], kad okupacinė administracija ne tik kad tikslingai, bet tiesiog pasąmoningai vadovavosi jomis savo veiksmuose. Lygiagrečiai vokiečių pranašumo pojūčiui, kaip tam tikra priešprieša „vokiečių darbo“ sąvokai, funkcionavo ir pašėpiančios, menkinančios klišės kitataučių, pirmiausia kaimynų Rytuose, atžvilgiu – „lenkų ūkis“ ar „žydiškas darbas“ [55, 81]. Įžengus į Oberostą sudariusias žemes, vokiečių oficialiojoje nuomonėje atsirado teiginių, kad jie čia susidūrė su „rasių maišalyne“ [8, 56], kurioje liaudis kalbanti skirtingomis kalbomis ir išpažįstanti skirtingas religijas. Rasta ūkinė bei kultūrinė aplinka imta vaizduoti kaip chaotiška ir apleista [16, 145; 50, 79–81], o visuomenė necivilizuota [46, 45–71]. Iš to dėsningai buvo išvedama, kad vietiniai žmonės nepajėgūs įvesti tvarką ir moderniai ūkininkauti. „Kaimiškų teritorijų gyventojai dėl didelio kultūrinio atsilikimo į valdymo uždavinius apskritai gali būti kviečiami tik tuomet, kai kalba eina apie prižiūrimą darbą“ [8, 93]. Visa loginė konstrukcija, savaime suprantama, dėsningai baigdavosi išvada, kad vokiečiai turį misiją vadovauti, o vietiniai gyventojai vien dirbti jų prižiūrimi. Nors šiame kontekste „darbas“ buvo suprantamas plačiąja, kultūrine, prasme, neabejotina, kad okupantų atsineštas išskirtinis darbo, kaip žmogaus egzistencijos sudėtinės dalies, kultas turėjo svarią įtaką ir okupacinės administracijos priverstinių darbų politikos vietinių gyventojų atžvilgiu formavimui.

Racionalumą akcentavę vokiečiai, užėmę kraštą, visų pirma ėmėsi rinkti įvairių sferų statistines žinias, kuriomis galėtų grįsti ir argumentuoti vienokius ar kitokius savo sprendimus. Jie konstatavo, kad Lietuvoje, kaip ir kaimyniniuose Baltijos kraštuose, artimiausiose Lenkijos Karalystės srityse, dominavo žemdirbystė. Vokiečių skaičiavimais, apie 80 proc. Oberosto gyventojų darbavosi žemdirbystėje [8, 228], kuri buvo svarbiausias jų pajamų šaltinis [10, 94]. Tradiciškai silpna pramonė ir prekyba beveik išimtinai buvusi žydų rankose [8, 207]. Svarbiausias naujai besikuriančios okupacinės administracijos tikslas buvo išsiaiškinti vietinės darbo rinkos specifiką ir ją panaudoti racialesniam būsimų priemonių planavimui. Ypač vokiečius domino nepakankamai užimtos vietinės darbo jėgos rezervai ir galimybės juos nukreipti į karo tikslams svarbiausius ekonominius projektus. Greitai įsitikinta, kad situacija regioniniu atžvilgiu labai netolygi ir nebus sėkmę visur vienodai užtikrinančių centralizuotų sprendimų. Pastebėta, kad Lietuvos, ypač Kuršo, žemdirbystės regionuose sezono metu išryškėja darbo jėgos trūkumas [55, 68–70], todėl čia būtų labai problemiška valstiečius atitraukti nuo jiems įprastų darbų nepakenkiant agrarinės produkcijos gamybai. Visai kitokia padėtis klostėsi miestuose, ypač pietinėje Oberosto dalyje. Karo veiksmams sutrikdžius nusistovėjusias pramonės bei amatų funkcionavimo grandines, tūkstančiai miestiečių neteko darbo, o kartu ir pragyvenimo šaltinio. Tai pirmiausia pasakytina apie žydus, nes krikščionys miestiečiai, kilus pragyvenimo sunkumams, dažnai galėjo išvykti pas giminaičius į kaimiškas vietas. Nevienoda situacija buvo ir vietovėse arčiau

fronto linijos. Antai Vilniuje susitelkė daug (šiuo konkrečiu atveju – per 50 000) [23, 42] į Rusiją nesusipėjusių pasitraukti pabėgėlių, neturinčių pragyvenimui lėšų, tad šią humanitarinę problemą reikėjo skubiai išspręsti. Kitur ir šiaip retai apgyvendintos teritorijos tapo dar tuštesnės. Apskaičiuota, kad vokiečių administracijos Biržų apskrityje 1917 m. pradžioje gyveno 40 000 gyventojų, o dar 12 000 čia buvusių prieš karą vyrų pabėgo ar buvo iškeldinti [26, 209 a. p.].

Šios aplinkybės paskatino administraciją formuoti mobilias vietinių darbininkų grupes skubiems ir ypač aktualiems darbams. 1916 m. sausio mėn. pradžioje, vadovaujant E. Ludendorffui, įvyko Oberosto viršūnių pasitarimas tuo klausimu [55, 151]. Kai kurie jo dalyviai abejojo priemonės tikslingumu, pirmiausia žemės ūkio srityje, svarstyta, kad tokia pagalba ūkiuose būtų sunkiai gaunama, suabejota potencialių darbininkų kvalifikaciniais gebėjimais. Šiaip ar taip 1916 m. pradžioje atsirado pirmosios sumanytos grupės [15, 39, 132]. Jau vasario mėn. Kelmės apskrityje civilių darbininkų grupės (vadinamosios „kolonos“), vokiečių prižiūrimos, rinko akmenis kelio tiesimui, o balandžio mėn. tokia žydų darbininkų „kolona“ tiesė kelią [25, 35–35 a. p; 24, 49–50]. Daug dėmesio vokiečių valdžia skyrė geležinkelių transportui ir jo vystymui. Dalis geležinkelių buvo apgadinta atsitraukiančios rusų kariuomenės, be to, nesutapo rusų ir vokiečių naudotų geležinkelių vėžių plotis, tad jį reikėjo suvienodinti. Šiems darbams vėlgi reikėjo daug papildomos darbo jėgos, todėl vokiečių administracija 1916 m. vasarą apskrityse, kuriose nebuvo geležinkelių, surinko civilius darbininkus į „kolonas“ ir nukreipė į vietas, kur vyko geležinkelių rekonstrukcija [55, 158]. 1916 m. priverstinių darbininkų „kolonos“ vis plačiau naudojamos žemės ūkyje ir miško pramonėje.

Karui užsitęsęs ir Vokietijai patiriant nesėkmę, 1916 m. rugpjūčio mėn. pabaigoje P. Hindenburgas ir E. Ludendorffas, kaip turintys sėkmingą reputaciją nuo pat 1914 m., buvo pakviesti vadovauti visoms Vokietijos sausumos karinėms pajėgoms [46, 217]. Taip buvo atvertas kelias platesniam Oberosto patirčių pritaikymui. Ambicingieji generolai energingai ėmėsi veiklos naujuose baruose, kuri, pagal tuometinę vokiečių viešąją nuomonę (vėlesni įvykiai atskleidė, kad ji buvo klaidinga), turėjo galų gale atvesti šalį į pergalę. 1916 m. ne tik vokiečiai, bet ir kitos kariaujančios šalys įsitikino, kad didesnę reikšmę kare įgauna materialiniai ištekliai, o pergalės galimybė labiausiai priklauso nuo sukauptų karui reikalingų resursų. Stambiausi Vokietijos karo pramonininkai susitikinėjo su naujais kariuomenės vadais ir derino tam tikslui skirtas visuomenines bei politines iniciatyvas [55, 186–188], tačiau visi ekonomikos plėtojimo ir intensyvinimo užmojai galų gale atsiremdavo į darbo jėgos problemą. Realybė buvo tokia, kad ir anksčiau Vokietijos ekonomikai trūko darbininkų, tad imta karštligiškai ieškoti išečių. Buvę Oberosto vadovai, remdamiesi savo praktine patirtimi, politikams ir pramonininkams siūlė pirmiausia rezervų ieškoti okupuotuose kraštuose, net jei dėl to tektų paminti tarptautinės teisės principus [55, 191–194]. Dar daugiau, neapsiribodami vien patarimais generolai patys ėmėsi inicijuoti ir įgyvendinti, jų manymu, reikalingas priemones Vokietijos ir visų jos okupuotų žemių mastu.

PRIVERSTINIO DARBO BATALIONAI: REIŠKINIO APOGĖJUS

1916 m. spalio 3 d. E. Ludendorffas visų okupuotų teritorijų (ne tik Oberosto, bet ir Lenkijos, Belgijos, šiaurinės Prancūzijos) administracijoms išsiuntinėjo laiškus su potvarkiu dėl darbo prievolės civiliams įvedimo. Lyginant su visais ankstesniais vokiečių potvarkiais šiuo klausimu naujovė buvo ta, kad šįkart siekta įtvirtinti mobilizuotų darbininkų atitraukimą nuo jų gyvenamųjų vietų, t. y. faktinę deportaciją. Potvarkį papildė

„Tarnybinė instrukcija dėl civilinių darbininkų batalionų formavimo ir panaudojimo“ [55, 195]. Taip su pastaruoju dokumentu viešajame diskurse pradėta vartoti okupuotose visuomenėse ypač prastą reputaciją pelniusią minėtųjų batalionų (vok. *Zivil-Arbeiter-Bataillonen*, arba ZAB) sąvoką. Vyriausiosios karinės vadovybės potvarkis iškart įsigaliojo vokiečių kariuomenės operacijų užnugaryje Vakarų fronte, kur teritorijų civiliai gyventojai buvo tiesiogiai pavaldūs veikiančiai kariuomenei, o Lenkijoje ir Oberoste potvarkis buvo tik rekomendacinio pobūdžio; čia galutinis žodis priklausė vietinėms administracijoms. Tačiau ir Oberoste naujas vyriausiasis Rytų fronto kariuomenės vadas Leopoldas Bavarietis spalio 20 d. paskelbė potvarkį, visiškai atkartojantį E. Ludendorffo rekomendaciją [22; 53, 38–39]. Oficialiai priverstinio darbo mobilizacija buvo nukreipta prieš asmenis, „vengiančius darbo“, taip pat prieš bedarbius, nesutinkančius savanoriškai įsidarbinti vokiečių valdžios nustatytais sąlygomis. Šie apibrėžimai buvo labai migloti ir nekonkretūs, tad administracija galėjo laisvai juos interpretuoti savo nuožiūra [19]. Taip pat pažymėtina, kad E. Ludendorffo rekomendacijos labiau buvo nutaikytos į Prancūzijos ir Belgijos visuomenių struktūrą, kur didelę gyventojų dalį sudarė įvairūs miestiečiai [10, 80]. O kaimiškame Oberoste bedarbystė karo sąlygomis tebuvo negausiuose didesniuose miestuose ir apskrityse nedaug gyventojų realiai atitiko E. Ludendorffo inicijuoto potvarkio kriterijus. Dėl priemonės įgyvendinimui skirtu trumpo laiko nebuvo galima objektyviai įvertinti tų žmonių turtinę būklę [15, 137]. Išryškėjo labai akivaizdus kandidatų į darbo batalionus trūkumas, kurį administracija dažnai bandė spręsti pačiu primitiviausiu ir negatyviausiu būdu – organizuodama atsitiktinių žmonių gaudynes [50, 204].

Daugiausia yra išlikę informacijos apie prievartinės darbininkų mobilizacijos procesą Vilniuje. Čia bedarbius pirmiausia kviesta prisistatyti į komisijas, kurios vertino, ar asmenys yra tinkami pasiūsti į batalionus. Už neatvykimą apžiūrai grėsė netekti maisto kortelės, pagal kurią asmuo nepritekliaus sąlygomis gaudavo viešąjį maitinimą [55, 215]. Kai ši priemonė nepadidino užsiregistravusiųjų darbams skaičiaus, vokiečiai organizavimą pavedė Vilniaus gyventojų tautiniams komitetams. Daugiausia šiuo atveju buvo tikimasi iš žydų, nes tarp jų buvo didžiausia bedarbystė. Kai ir ši priemonė nepadėjo, miesto viršininkas išleido potvarkį, pagal kurį visi miestiečiai vyrai nuo 17 iki 60 metų amžiaus privalėjo atvykti darbingumo įvertinimui. Nuo šios pareigos buvo atleisti tik dvasininkai, religinių mokyklų klausytojai, mokytojai, gydytojai ir vaistininkai [15, 135]. Už neatvykimą į komisiją numatyta trejų metų įkalinimo bausmė arba 10 000 markių bauda. Pirmą kartą potvarkis buvo paskelbtas 1916 m. lapkričio 6 d. [2], bet, matyt, ir jis buvo per menkai paveikęs, nes gruodžio 11 d. pakartotas [1; 50, 39, 60], kartu amnestuojant pirmą kartą nepaklususius su sąlyga, jog šįkart jie stos prieš komisiją. Beje, buvo numatyta ir galimybė už tam tikrą pinigų sumą būti atleistiems nuo darbų prievolės. Kai visa tai vokiečiams neatnešė lauktų rezultatų, žandarmerija tiesiog miestiečių akyse ėmė gaudyti vyrus gatvėse ir siųsti į formuojamus batalionus [4]. Represinės struktūros netgi naktimis išvilkdavo žmones iš namų [3]. Tokios akcijos nebuvo vienkartinės, jos kartojosi ir 1917 metais [53, 46–47; 15, 143] ir liksdavo tik gyventojus vyrus. Žymus tuometinis vilnietis visuomenininkas Aleksandras Szklennikas savo dienoraštyje svarstė apie vokiečių nusistatymą prievartinės darbininkų mobilizacijos klausimu, palygindamas jį su rusų kariškių polinkiu beprasmiškai niokoti turtą karo metu, pvz., daužyti veidrodžius ar kirviais kapoti fortėpionus. Pasak A. Szklenniko, versdami pusamžį miestietį inteligentą dirbti sunkų fizinį darbą vokiečiai elgiasi analogiškai – jie visiškai nemąsto apie tokio įdarbinimo pasekmes inteligento sveikatai ir apskrityse išgyvenimui [20, 208–209]. Šis visuomenininkas pats asmeniškai patyrė įtraukimo į darbo batalionus

mechanizmo veikimą, kai pagal minėtąjį 1916 m. gruodžio 11 d. administracijos potvarkį buvo priverstas prisistatyti į darbingumo nustatymo komisiją, kurioje be jokios apžiūros buvo pripažintas tinkamu fiziniams darbams. Nesitikėdamas nieko gero (žinojo apie nepavydėtinas darbo sąlygas ir beatodairišką prižiūrėtojų elgesį darbininkų atžvilgiu) jis kūrė planus, kaip išvengti tikėtinos lemties [20, 192–193, 207–209]. Prievarta formuojant darbininkų batalionus išplito visoje Lietuvoje. Žymūs lietuvių visuomenės veikėjai, tokie kaip kunigas Pranciškus Žadeikis, Pelikšas Bugailiškis, karo metų užrašuose yra užfiksavę per Skuodą, Šiaulius su bizūnais vokiečių varomus sugautus „kandidatus“ į batalionus surakin-tomis rankomis [29, 51–52; 7, 54].

Civiliniai batalionai, atsiradę 1916 m. rudenį, nuo ankstesnių darbininkų „kolonų“ skyrėsi tuo, kad į juos darbininkai būdavo imami ilgam, faktiškai neribotam laikui, ir pri-valėdavo dirbti toli nuo buvusios savo gyvenamosios vietos, nuolatos prižiūrimi vokiečių sargybinių [55, 217]. Batalionai būdavo formuojami iš nekvalifikuotų darbininkų ir didesni nei „kolonos“. Kurdami juos vokiečiai planavo pagal poreikį operatyviai išsiųsti didelį kiekį nekvalifikuotos darbo jėgos į skubiausios bei reikalingiausios veiklos barus – nuo derliaus nuėmimo ir kelių tvarkymo iki geležinkelių tiesimo ir medienos paruošų. Šie darbininkai buvo siunčiami ir į fronto linijos įtvirtinimų darbus, nors tai aiškiai prieštaravo Hagos kon-vencijos nuostatoms [15, 137, 141].

Duomenys byloja, kad iš viso Oberoste buvo sudaryti penki darbo batalionai, kiekvie-name galėjo būti iki 2 000 žmonių. Pagal vokiečių okupacinių armijų veikimo zonas, jie turėjo 8, 10, 12, 13 ir 14 numerius [10, 23–24, 80]. Visuotinai pripažįstama, kad šių mobi-lizuotų darbininkų gyvenimo ir darbo batalionuose sąlygos buvo daugiau nei blogos. Jie būdavo įkurdinami spygliuota viela aptvertose stovyklose, pradžioje dažniausiai po atviru dangumi, ir visą laiką budriai saugomi ginkluotų vokiečių sargybinių. Tad pagal savo statu-są faktiškai prilygo kaliniams. Penkiolikai darbininkų paprastai tekdavo vienas prižiūrėto-jas [53, 49; 15, 139]. Dėl paprastesnio identifikavimo prižiūrėtojai jų aprangą sužymėdavo spalvotais atpažinimo ženklais. Korespondencija su namuose likusiomis šeimomis ar ar-timaisiais buvo labai ribota arba išvis uždrausta. Darbas buvo fiziškai sunkus, trunkantis 10–12 val. per parą. Geriausiu atveju vokiečiai per dieną už jį mokėdavo po 30–50 pfenigų (plg. laisviems darbininkams tekstilės pramonėje būdavo mokamos 5–6 markės) [55, 219]. Reikia atkreipti dėmesį, jog darbo batalionuose požiūris į darbininkus buvo kiek nevieno-das: užverbuoti (tad iš dalies savanoriškai į juos patekę) buvo traktuojami kiek geriau ir turėjo teisę gauti bent minimalų atlygį už darbą, o prievarta sugaudyti ar už kažkokius nusi-žengimus batalionams priskirti darbininkai vertinti prasčiau. Administracija jiems ciniškai aiškindavo, kad remiantis Hagos konvencija turinti teisę nemokamai pritraukti darbininkus kariuomenės reikalams, be to, dar „nemokamai“ aprūpinanti juos butu ir būtinu pragyve-nimu [10, 80]. Kartu reikia pažymėti, kad ir atlygį gaunančių darbininkų padėtis įsteigus batalionus pastebimai pablogėjo. Daugelis jų batalionuose atsidūrė iš ankstesnių „kolonų“ jas transformavus. Taip dalis buvusių sąlyginai laisvų darbininkų automatiškai susidūrė su kalėjimo sąlygomis.

Batalionų darbininkų pagrindinis maistas turėjo būti duona – pusė kilogramo per die-ną asmeniui. Kai kuriomis mėnesio dienomis buvo numatytas mėsos ar taukų davinyš iki 100 g, truputis marmelado [5; 53, 47–48]. Pasak vieno Vilniaus vokiečių administracijos dokumento, maitinimui buvo numatyta taip pat „daug daržovių“, keli šimtai gramų kruo-pų arba iki pusės kilogramo bulvių asmeniui, tiesa, neaišku kokiam laikotarpiui [5]. Tame pačiame dokumente vokiečiai ciniškai gyrėsi, jog tai esąs „geras“ davinyš, nes eiliniams

vilniečiams tuo laiku maitinimui buvo skiriama tik po 100–150 g duonos per dieną asmeniui. Batalionų darbininko davinys faktiškai sudarė tuo laiku įprastą kalinio racioną. Tik nežinia, kokia buvo duodamo maisto kokybė, ypač kai dėl užsitęsusio karo patys vokiečiai vis labiau susidurdavo su nepritekliais. Tad reali padėtis dažnai būdavo dar prastesnė, pvz., šalia Kauno miško darbus dirbę darbininkai per dieną gaudavo tik 250 g duonos ir litrą sriubos [55, 219]. Apskritai darbininkų kasdienė buitis buvusi pasibaisėtina. Ypač prastai būdavo šaltuoju metų laiku, nes daugelis darbininkų į darbo stovyklas pateko be tinkamų drabužių, jie ilgai nusiūdėję, o vokiečiai aprangai neskyrė jokio dėmesio. Miegoti teko atvirame lauke arba purviniuose, šaltuose ir drėgnuose barakuose. Tos apgailėtinos patalpos nešildytos netgi per šalčius, todėl darbininkai neretai apšaldavo veidus, galūnes. Padėtį dar labiau blogino žiaurus vokiečių prižiūrėtojų elgesys su darbininkais – mušimas pagaliais per galvą ir sprandą, antausiai, spardymas kojomis buvo nuolatiniai reiškiniai [21, 125], o medicininė pagalba šiems darbininkams dažnai buvo visiškai neprieinama. Tad nenuostabu, kad dėl tokių sąlygų kildavo įvairios ligos, vyravo didelis mirtingumas, pvz., 14-ame batalione, kuriame buvo 300 asmenų, per 2–3 mėn. darbo mirė 45 darbininkai [53, 49]. Išgyvenusieji savo patirtis vėliau atsiminimuose apibūdindavo kaip pragarą [21, 125; 55, 220].

Nors darbo batalionai pirmiausia buvo formuoti iš miestų gyventojų ir įvairiai vokiečiams prasižengusių asmenų, tačiau nuolat trūkstant darbo jėgos, įtraukimas į batalionus neišvengiamai palietė ir žemdirbius. Paprastai kaimo apskriviai tekdavo batalionams reikalingų 20–30 vyrų kvota. Tuomet apskrities viršininkas paliepdavo tinkamiems kandidatams, dažniausiai jauniems vyrams, vykti pas valsčių žandarus, o šie pareikalaudavo po 30 markių išsipirkimo mokesčio. Jei daugelis pajėgdavo išsipirkti, išsipirkimo sąlygos būdavo sunkinamos. Iš tų, kurie nepajėgdavo susimokėti, žandarai atsirinkdavo reikiamus darbininkus batalionams [15, 64–66; 21, 123].

Kalbant apie konkrečius į darbo batalionus patekusių asmenų skaičius, susiduriama su apskaitos problema. Kaip minėta, pagal pradinį vokiečių sumanymą, batalionuose turėjo būti apie 10 000 asmenų. Oficialiais duomenimis, 1917 m. birželio mėn. juose būta apie 6 000, iš kurių 5 000 ten pateko per prievartinę mobilizaciją (rekrūtavimą) [10, 80–81]. Kai kurie autoriai pateikia gerokai didesnius skaičius, o tai pirmiausia yra susiję su ankstesnių darbo „kolonų“ ir vėlesnių batalionų suplakimu į vieną reiškinį. Iš tiesų „kolonose“ būta kur kas daugiau dirbančiųjų nei batalionuose. Vien tik Lietuvos karinėje apygardoje 1916 m. gale „kolonose“ dirbo 35 000 asmenų [55, 218–219]. Tačiau vėlgi pabrėžtina, kad „kolonos“ buvo trumpalaikiai dariniai ir, labai tikėtina, kad vokiečiai savo statistikoje sumavo atskirų „kolonų“ skaičius.

Netrukus po darbo batalionų įkūrimo 1916 m. rudenį vokiečių institucijos fiksavo didėjančią vietinės visuomenės nepasitenkinimą. Net tarp karinės administracijos atstovų ilgai pasigirdavo pavienių balsų, abejojančių šių batalionų tikslingumu ir pagrįstumu [27, 171 a. p. – 172]. Tačiau priemonės sumanytojai ir dauguma jų sekėjų nenorėjo net girdėti apie vykdomo represinio kurso pokyčius. Visgi 1917 m. pokyčių neišvengiamumas buvo vis akivaizdesnis ir tiesiogiai siejosi su bendro politinio kurso okupuotų teritorijų atžvilgiu permainomis. Kaip žinia, darbo batalionai buvo kuriami ir Varšuvos generalgubernijoje, tačiau po Lenkijos valstybingumo deklaravimo 1916 m. lapkričio 5 d., jau gruodžio mėn. rekrūtavimas į juos buvo sustabdytas [55, 298]. 1917 m. vasarą pagaliau aukščiausios karinės ir civilinės Vokietijos valdžios institucijos galutinai susitarė ir dėl politikos Lietuvos atžvilgiu [46, 246], o tai reiškė didesnę lietuvių savarankiškumą. Teisinį Lietuvos atskyrimą

nuo Rusijos planuojantiems vokiečiams reikėjo užsitikrinti bent minimalų lietuvių visuomenės palankumą, todėl vokiečiams teko švelninti ir savo nuostatas dėl priverstinių darbų. E. Ludendorffas liepos 19 d. pavedė vyriausiajai Rytų fronto vadovybei parengti priverstinio darbo batalionų panaikinimą [11, 76]. Tai ir buvo oficialiai paskelbta žymiosios Vilniaus lietuvių konferencijos, sudariusios Lietuvos Tarybą, metu rugsėjo 22 d. [11, 76].

Vis dėlto vokiečiai mąstė, kaip už tariamų nuolaidų ir geranoriškumo širmos išlaikyti ankstesnes savo pozicijas. Šiuo klausimu 1917 m. gruodžio 17 d. buvo surengtas suinteresuotų pareigūnų pasitarimas. Jo metu vokiečiai pažymėjo, kad vietinė visuomenė kvestionuoja ne priverstinius darbus kaip reiškinį, bet pernelyg aštrią jų diegimo formą. O kariniai interesai, esą, reikalauja išlaikyti visuomenės, kaip darbo jėgos šaltinio, kontrolę. Tad buvo sutarta, jog prievartos neturėtų būti atsisakyta, tik ji paversta savanoriško užsiverbavimo fonu [55, 300]. Darbininkų pritraukimas tik tada, esą, bus sėkmingas, jei išliks prievartos galimybė. Deklaruojant priverstinio darbo batalionų panaikinimą buvo nuspęsta, jog darbininkai iš jų paleidžiami tik pasirašę dokumentą, kad „savanoriškai“ sutinka tęsti darbą [55, 300; 35, 97–98]. Be to, vietoj gaunamo 30 pfenigų dieninio atlygio buvo numatyta galimybė gauti dvi markes. Taip ankstesni batalionai oficialiai tapo „savanorių darbininkų batalionais“. Kartu buvo įsteigti ir vadinamieji „baudžiamieji batalionai“, numatyti valdžiai nusikaltusiųjų asmenų įdarbinimui [10, 77, 82]. Žinant, kaip primityviai ir kartais be jokio teismo Oberoste žmogus galėjo būti pripažintas nusikaltėliu, pvz., apskrities viršininkas savo nuožiūra galėjo asmenį be jokio teismo įkalinti 3 metams [50, 37], akivaizdu, kad „baudžiamieji“ batalionai galėjo pasitarnauti reikalingų darbininkų visiško beteisiskumo ligtolinės padėties išlaikymui.

Dar viena nauja organizacinė kategorija buvo „darbininkų padaliniai“ – tarpiniai tarp „savanorių“ ir „baudžiamųjų“ batalionų. Į juos galėjo būti įtrauktas darbu tinkamas vyras nuo 16 metų, kuris arba buvo nuteistas kalėti nuo vienerių iki ketverių metų, arba priešinosi okupantų potvarkiams ir įsakymams, arba neįvykdė jam paskirtų darbo pareigų, arba jei buvo sulaukęs kažkokiais vokiečių saugumo sumetimais [55, 302; 53, 41–43]. Šie asmenys turėjo teisę gauti tik 30 pfenigų, neturėjo nei atostogų, nei medicininės pagalbos galimybių. Egzistavo praktika darbininkus iš pirminių batalionų tiesiog pervesti į šiuos „darbininkų padalinius“ pripaįšant jiems „nenorą“ ar „vengimą“ dirbti.

Susikūrusios Lietuvos Tarybos kovoje už Lietuvos ir jos žmonių būklės Vokietijos okupacijoje palengvinimą priverstinių darbų klausimas buvo vienas iš prioritetinių, jis ne kartą aptarinėtas Tarybos posėdžiuose [14, 140, 247, 297]. Jau 1917 m. spalio 20 d. vadinamajame „Lietuvos didžiųjų vargų“ memorandumė priverstinių darbų aspektas sudarė vieną iš šio dokumento punktų. Lietuvių politikai memorandumė pirmiausia reikalavo bent aiškaus teisinio šio reikalo reglamentavimo. Reikalauta, jog į baudžiamuosius batalionus niekas nebūtų siunčiamas be aiškaus ir viešo apkaltinimo, o visus anksčiau taip įkalintuosius buvo prašoma paleisti arba nors teikti informaciją apie jų būklę [13, 176–178, 188]. 1918 m. birželio 17 d. Lietuvos Tarybos pirmininkas Antanas Smetona rašė Vokietijos reichskancleriui, kad gyventojai į priverstinius darbus žiūri kaip į baudžiamos grąžinimą [13, 328]. 1918 m. rugpjūčio 27 d. Lietuvos Taryba rašte Lietuvos kariniam gubernatoriui skundėsi, kad 1916–1917 m. okupacinės valdžios įvesta priverstinių darbų sistema tebeveikia, jos vengdami gyventojai netgi turi slapstytis miškuose, nors jau 1917 m. rugsėjo 22 d. oficialiai buvo paskelbta, kad darbininkų batalionai bus panaikinti [13, 423–424]. Ilgą laiką visi šie kreipimaisi ir skundai paprasčiausiai nesulaukdavo jokios reakcijos [45, 94]. Tik 1918 m. rudenį Vokietijai nepalankiai klostantis geopolitinėms aplinkybėms, rugsėjo 22 d. į minėtą

rugpjūčio 27 d. Tarybos raštą atsiliepė vokiečių karinės administracijos viršininkas Franzas Tiesleris. Pasak jo, darbo batalionai jau išformuoti, juose buvę krašto gyventojai – „laisvi darbininkai“, jeigu jie nepriklauso minėtiems „darbininkų padaliniams“ [13, 437], į kuriuos imami dirbti kaliniai bausmės atlikimo laikotarpi ir „dykinėtojai bei vengiantys darbo valkatos“ [13, 437]. Taigi F. Tieslerio atsakymas lietuviams iš principo nebuvo pozityvus. Šis vokiečių pareigūnas kategoriškai nepripažino tebesitęsiosios darbininkų gaudymo priverstiniais darbais praktikos, nors Tarybos duomenimis, kurie pateikti ir vokiečiams, tokių atvejų dar 1918 m. birželio mėn. būta Panevėžio, Kupiškio, Utenos apylinkėse [13, 423–124]. Tik pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui ir 1918 m. lapkričio mėn. Vokietijoje įvykus revoliucijai, padėtis okupuotoje Lietuvoje ėmė keistis iš pagrindų, taip pat ir dėl priverstinių darbų.

IŠVADOS

Priverstinių darbų reiškinys buvo tiek Pirmojo pasaulinio karo, tiek ir vokiečių okupacijos Lietuvoje jo metu sudedamoji dalis. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui tarptautinės teisės nuostatos priverstinių darbų atžvilgiu dar nebuvo išplėtos, jos apsiribojo beveik išimtinai 1907 m. Hagos konvencija, ratifikuota ir Vokietijos.

Nuo 1915 m. rudens okupuotų lietuvių ir dalies gretimų žemių valdymui vokiečių įkurta karinė administracija dėl jos sumanytojų generolų P. Hindenburgo ir ypač E. Ludendorffo per didelių valdžios ambicijų buvo išskirtinai prievartinio, represyvaus pobūdžio. Priverstinių darbų vietinių gyventojų atžvilgiu taikymas tapo neatsiejama šios administracijos politikos bei praktikos dalimi. Užsitęsęs karui ir Vokietijai vis labiau jaučiant įvairių resursų stoką, civilinė Berlyno valdžia ne tik atlaidžiai žiūrėjo į generolų savivalę okupuotose žemėse, bet vis dažniau rasdavo bendrą kalbą su jais valstybės aprūpinimo klausimais. Kadangi Hagos konvencijos nuostatos karo metu užimtų žemių civilinių gyventojų prievartinio įdarbinimo klausimu buvo neišbaigtos ir dviprasmiškos, vokiečiai ciniškai išnaudojo šią situaciją savo veiksams pateisinti.

Iki 1916 m. rudens priverstiniai darbai Lietuvoje organizuoti daugiausia nedidelių ir trumpalaikių darbininkų būrių, vadinamųjų „kolonų“, pagrindu. Paprastai šie darbininkai dirbdavo netoli savo gyvenamosios vietos ir galėdavo grįžti į namus poilsio. Tokiu atveju vokiečiams nereikėdavo rūpintis jų apgyvendinimu ir pilnu išlaikymu. Tačiau 1916 m. gale padėtis ėmė keistis P. Hindenburgui ir E. Ludendorffui tapus visos Vokietijos kariuomenės vyriausiais vadais. Generolai reikalavo maksimaliai išnaudoti visus materialinius ir žmogiškus resursus, todėl priverstinių darbų sąlygos labai pasunkėjo.

Lietuviškose žemėse, kaip ir kituose Vokietijos okupuotuose kraštuose, nuo 1916 m. pabaigos steigiami vadinamieji priverstinių darbų batalionai reiškė dar didesnę juose sutelktų žmonių išnaudojimą bei kontrolę. Šis darbininkai buvo atplėsti nuo namų ir išsiunčiami ilgam laikui, išgyvenimo sąlygos tapo nepakeliamos.

Ilgainiui vokiečių valdžia įsitikino priemonės neefektyvumu ir netgi tam tikra žala, todėl nuo 1917 m. vidurio ėmė švelninti priverstinių darbų politiką. Ne paskutinį vaidmenį čia atliko ir dėl geopolitinių aplinkybių pribrendęs poreikis patraukti Lietuvos visuomenę į savo pusę. Neatsitiktinai formalus darbo batalionų panaikinimas sutapo su žymiąja lietuvių Vilniaus konferencija 1917 m. rugsėjo mėn., tačiau net ir tuomet vokiečių valdžia neatsakė priverstinio darbo principo.

Nuo 1917 m. pabaigos lietuviškose žemėse taikyti priverstiniai darbai įgavo įvairesnes ir dažnai slaptas formas, ribos tarp kurių reglamentuotos biurokatiškai painiai ir

nevienprasmisškai, dažnai nelikdavo ribos tarp priverstinio ir savanoriško įsidarbinimo ar įdarbinimo. Administracija buvo suinteresuota tokia situacija, nes visada turėjo sprendimų manevro laisvę. Priverstiniai darbai praktiškai ir toliau plačiai egzistavo. Padėtį iš esmės pakeitė tik Pirmojo pasaulinio karo pabaiga ir 1918 m. lapkričio mėn. Vokietijoje įvykusi revoliucija.

Gauta 2025 06 16

Priimta 2025 09 22

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1916 m. gruodžio 11 d. Vilniaus vyresniojo burmistro įsakymas dėl vyrų stojimo į sveikatos patikrinimo komisiją, norint iš jų atrinkti tinkamus darbo batalionams. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 2: 1861–1917 m. Vilnius: Mintis, 1965, p. 571.
- [2] 1916 m. lapkričio 6 d. Vilniaus vokiškojo burmistro „Skelbimas“ dėl vyrų stojimo į sveikatos patikrinimo komisiją, norint formuoti darbo batalionus. *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų spaudinių skyrius*, b. 1213, l. 15.
- [3] 1917 m. gegužės 15 d. Vilniaus policijos valdybos viršininko raštas vokiečių karinei valdybai Lietuvoje apie žmonių gaudymą priverstiniais darbams Vokietijoje. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 3: *Lietuvos darbo žmonių kova dėl tarybų valdžios 1917–1919 m.* Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 52.
- [4] 1917 m. liepos 1 d. Vilniaus miesto policijos valdininko ataskaita už 1917 m. antrą ketvirtį apie darbininkų gaudymą į civilinių darbininkų batalionus. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 3: *Lietuvos darbo žmonių kova dėl tarybų valdžios 1917–1919 m.* Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 53–55.
- [5] 1917 m. liepos 20 d. Vilniaus miesto karinės valdybos pranešimas Lietuvos karinei valdybai dėl darbininkų ėmimo priverstiniais darbams. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 3: *Lietuvos darbo žmonių kova dėl tarybų valdžios 1917–1919 m.* Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 56–58.
- [6] Abkommen, betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges vom 18. Oktober 1907. *Reichsgesetzblatt*, 1910, S. 107–151.
- [7] BUGAILIŠKIS, Peliksas. Iš I Pasaulinio karo užrašų. 1915–1918 m. vokiečių okupacijos kronika. *Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*, b. 260, mašinraštis, 67 l.
- [8] *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok – Grodno*. Stuttgart: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. 472 S.
- [9] Der Chef der deutschen Verwaltung für Litauen, Verwaltungsbefehl 2, 28.9.15. *Lietuvos centrinis valstybės istorijos archyvas* (toliau – LCVIA), f. 641, ap. 1, b. 952, l. 44 a. p.
- [10] HÄPKE, Rudolf. *Die deutsche Verwaltung in Litauen 1915–1918*. Berlin: Reichsdruckerei, 1921. 225 S.
- [11] HERTZ, Mieczysław. *Łódzki Bataljon Robotniczy*. ZAB 23. Łódź: nakładem magistratum. Łódzi, 1920. 77 s.
- [12] Iš Liudendorfo atsiminimų. *Karo archyvas*, 1926, t. III, p. 143–155.
- [13] *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė*. Dokumentų rinkinys. Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius: LII, 2006. 596 p.
- [14] *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai. 1917–1918*. Sudarė A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius: Mokslas, 1991. 536 p.
- [15] *Litwa za rządów ks. Isenburga*. Kraków: nakładem Krakowskiego Oddziału Zjednoczenia Narodowego, 1919. 157 s.

- [16] LUDENDORFF, Erich. *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1919. 628 S.
- [17] NAUMANN, Friedrich. *Mitteleuropa*. Berlin: Georg Reimer, 1915. 299 S.
- [18] PIKČILINGIS, Jonas. Pergvyentos valandos. *Karo archyvas*, 1926, t. III, p. 90–111.
- [19] Prideramasis dirbimas užimtame krašte. *Dabartis*, 1916, lapkričio 15, Nr. 89, p. 3.
- [20] SZKLENNIK, Aleksandr. *Dienoraštis 1915–1918 m.* Kn. II (1916 m. rugsėjo 11 d. – 1917 m. rugpjūčio 26 d.). Parengė E. Gimžauskas. Vilnius: LII, 2018. 631 p.
- [21] URBELIS, [Antanas]. Vokiečių okupacijos laikai. *Karo archyvas*, 1926, t. III, p. 112–127.
- [22] Verordnung. *Ämtliche Beilage der „Kownoer Zeitung“*, 1916, spalio 20.
- [23] *Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung Wilna – Suwalki für das 3. Vierteljahr*, 1916, s. 42.
- [24] Verwaltungsbericht des Kreises Kielmy für April 1916. *LCVIA*, f. 641, ap. 1, b. 306, l. 49–50.
- [25] Verwaltungsbericht des Kreises Kielmy für Februar 1916. *LCVIA*, f. 641, ap. 1, b. 306, l. 35–35 a. p.
- [26] Verwaltungsbericht des Militärkreisamts Birsche für das 2. Vierteljahr 1917. *LCVIA*, f. 641, ap. 1, b. 52, l. 209 a. p.
- [27] Verwaltungsbericht Wiezajcie für die Zeit vom 1.10 bis 31.12.1916. *LCVIA*, f. 641, ap. 1, b. 515, l. 171 a. p. – 172.
- [28] Verwaltungsordnung für das Etappengebiet im Befehlsbereich des Oberbefehlshabers Ost (Ober Ost). 07.6.1917. *Befehls und Verordnungsblatt des Ob. Ost*, Nr. 34, dok. 259.
- [29] ŽADEIKIS, Pranciškus. *Didžiojo karo užrašai*. D. II: 1917–1918–1919 metai. Klaipėda: Rytas, 1925. 294 p.
- [30] BALKELIS, Tomas. Forging a „Moral Community“: the Great War and Lithuanian Refugees in Russia. *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century. Experiences, Identities and Legacies*. Ed. T. Balkelis, V. Davoliūtė. Leiden and Boston, 2016, p. 42–61.
- [31] BALKELIS, Tomas. Humanitarian Crisis in German occupied Vilnius, 1916–1917. *First World War Studies*, 2022, No. 13 (1), p. 67–83.
- [32] BALKELIS, Tomas. Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m. *Oikos*, 2006, Nr. 2, p. 55–74.
- [33] BUMBLAUSKAS, Alfredas; EIDINTAS, Alfonsas; KULAKAUSKAS, Antanas; TAMOŠAITIS, Mindaugas. *Lietuvos istorija kiekvienam*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018. 438 p.
- [34] CONRAD, Sebastian. *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München: C. H. Beck, 2006. 445 S.
- [35] ČEPĖNAS, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. T. 2. Vilnius: Lituanus, 1992. 840 p.
- [36] FISCHER, Fritz. *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf: Droste, 1967. 575 S.
- [37] GIMŽAUSKAS, Edmundas. Ideologinės ir partinės polemikos socialiniais klausimais atspindžiai lietuviškoje Oberosto spaudoje 1917–1918 metais. *Lituanistica*, 2023, Nr. 4, p. 283–299.
- [38] GIMŽAUSKAS, Edmundas. Pirmasis pasaulinis – didysis „tautų vadavimo“ karas. Ką jis reiškė Lietuvai? *Lietuvos istorija*. T. X, d. I: Nepriklausomybė (1918–1940 m.). Ats. red. Č. Laurinavičius. Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba, 2013, p. 23–94.
- [39] GIMŽAUSKAS, Edmundas. Reflections of social issues in lithuanian Ober Ost periodicals published during the First World War. *Lithuanian historical studies*, 2023, Vol. 27, p. 111–160.
- [40] GIMŽAUSKAS, Edmundas. Vokiečių karinės okupacijos poveikis Lietuvos visuomenei ir besiformuojančiam valstybingumui. *Karo archyvas*, 2010, t. XXV, p. 98–123.
- [41] GRIFFANTE, Andrea. Displacement and Education: Some Observations on the Situation in Ober Ost, 1914–1918. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2015, No. 32, p. 185–200.

- [42] GRIFFANTE, Andrea. Making the Nation: Refugees, Indigent People and Lithuanian Relief, 1914–1920. *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*. Ed. T. Balkelis, V. Davoliūtė. Leiden and Boston, 2016, p. 21–41.
- [43] GUMULIAUSKAS, Arūnas. *Lietuvos istorija (1795–2009 m.)*. Šiauliai: Lucilijus, 2010. 432 p.
- [44] *Lietuvos istorija*. T. X, d. I: Nepriklausomybė (1918–1940 m.). Ats. red. Č. Laurinavičius. Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba, 2013. 634 p.
- [45] LINDE, Gerd. *Die deutsche Politik in Litauen im ersten Weltkrieg*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. 265 S.
- [46] LIULEVICIUS, Vejas Gabriel. *Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonialisierung und Militärherrschaft im ersten Weltkrieg*. Hamburg: Hamburger Edition, 2002. 374 S.
- [47] LOPATA, Raimundas. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 9. Vilnius: Mintis, 1996. 223 p.
- [48] SAFRONOVAS, Vasilijus; JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018. 455 p.
- [49] SENN, Alfred Erich. *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992. 191 p.
- [50] STRAZHAS, Abba. *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Das Fall Ober Ost 1915–1917*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993. 289 S.
- [51] STRAZHAS, Abba. The Land Oberost and its Place in Germany's Ostpolitik, 1915–1918. *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945*. Ed. S. V. Vardys, R. J. Misiunas. University Park, 1978, S. 43–62.
- [52] TAMOŠIŪNIENĖ, Milena. *Tarp politinio įrankio ir aukos: karo belaisviai Lietuvos Respublikos politikoje 1918–1923 m.* Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014. 166 p.
- [53] URBŠIENĖ, Marija. Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje. *Karo archyvas*, 1939, t. XI, p. 35–51.
- [54] VAITKEVIČIUS, Bronius. *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918–1919 metais*. Vilnius: Mintis, 1967. 693 p.
- [55] WESTERHOFF, Christian. *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg. Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918*. Paderborn: Schöningh, 2012. 377 S.
- [56] СТРАЖАС, Абель. «Земля Обсрост» и германские цели на Востоке в годы первой мировой войны. *Вопросы истории*, 1964, № 8, с. 49–59.
- [57] СТРАЖАС, Абель. Борьба литовского народа против германских колонизаторов и их пособников в 1915–1917 гг. *Вопросы истории*, 1959, № 10, с. 45–59.

EDMUNDAS GIMŽAUSKAS

Forced Labour Battalions in German-Occupied Lithuania 1916–1918: The Phenomenon and its Context

Summary

Forced labour battalions, and, in general, the phenomenon of forced labour in German-occupied territories during the First World War must be understood and evaluated inseparably from both the overall context of that era and the fundamental principles advocated by Wilhelmine Germany regarding the international community and its stance and objectives in the ongoing war. The states involved in the war, including Germany, were bound by the 1907 Hague Convention on the civilians of the opposing side, which they had signed and ratified. However, at the outbreak of the war, this Hague Convention was practically the only international legal document regulating the status of civilians in wartime conditions; moreover, it was too abstract and incomplete. This provided an opportunity for Germany, which harboured indisputably aggressive war aims, to cleverly and cynically exploit the convention for its own interests.

To administer Lithuania and other lands formerly controlled by Tsarist Russia and occupied by Germany, the Germans established a special Ober Ost entity in September 1915, which was an exceptionally strict, repressive, and exploitative in its nature. The architects of this entity, generals Paul von Hindenburg and Erich Ludendorff, pursued a policy that was notably independent of and unapproved even by the central government in Berlin, effectively creating a 'state within a state' with a bureaucratically precise and militaristic exploitative system. This large-scale coercive system was primarily intended to harness the local inhabitants of the region in various ways. Forced labour was planned as one of the elements of subjugation, which was also reflected in the 'Administrative Statute' – a kind of Ober Ost constitution – issued by the military administration in June 1916. The occupiers even declared that their 'Statute' was supposedly a natural and necessary completion of the postulates of the Hague Convention and that local residents were employed under it, albeit against their will, for their own benefit.

Emphasising rationality, the Germans first began collecting statistical data from various spheres to argue for their decisions. They were particularly interested in local labour force reserves, employment, and the possibility of directing them toward economic projects vital for war aims. After data analysis, the situation in individual Ober Ost regions was assessed as highly varied, leading the administration to conceive the idea of forming mobile groups of local workers and deploying them in the most urgent work areas. Thus, from early 1916, formations of forcibly mobilised local civilians – the so-called 'columns' – appeared in occupied Lithuania. They were primarily used for road and railway construction and reconstruction, as well as in agriculture and forestry.

However, the protracted war and Germany's strategic and economic problems in it led to the appointment of Hindenburg and Ludendorff as supreme commanders of the entire German army in August 1916. Upon assuming their posts, they brought with them all the experiences and practices tested in Ober Ost, implementing them throughout the country. As the German economy suffered from a growing

shortage of workers, the military command began implementing compulsory labour for civilians in occupied territories. Compared to the aforementioned 'columns', this time the aim was establishing forced removal of the mobilised workers from their places of residence, i.e., *de facto* deportations. Thus, from 3 October 1916, with Ludendorff's relevant decree, the term 'civilian labour battalions' became prevalent in public discourse regarding forced labour. Officially, mobilisation into these battalions was aimed at individuals allegedly evading work and the unemployed who refused to voluntarily accept employment under German-defined conditions. It primarily targeted urban societal structures, whereas the Ober Ost lands were predominantly agrarian. Therefore, since there was an objective lack of candidates for labour battalions, the authorities resorted to the most primitive solution: organising indiscriminate round-ups of people.

Data indicate that a total of five labour battalions were formed in Ober Ost, each intended to gather up to 2000 people, mostly unskilled labourers. Their living and working conditions were truly abysmal; their status was akin to that of prisoners. Cold, hunger, beatings, and humiliation became their daily reality. The absence of basic medical assistance led to a high mortality rate among them. Soon after the battalions were established, German institutions observed growing dissatisfaction among the local population, but the initiators and proponents of these measures refused to consider any changes to the adopted strategy. Nevertheless, changes became inevitable during 1917. The Germans, who were planning legal separation of Lithuania from Russia, needed to gain at least minimal favour from the Lithuanian public. Thus, in July 1917, Ludendorff instructed the administration to prepare for the abolition of forced labour battalions, and the official announcement was made during the famous Vilnius Conference in September 1917.

In reality, however, the Germans had no intention of abandoning forced labour as such; they were merely seeking the most suitable disguise for it. Thus, from December 1917, the former battalions became 'volunteer labour battalions' (their members' wages were raised, but they had to sign documents agreeing to 'voluntarily' continued work). At the same time, there emerged 'penal battalions', and anyone who displeased the Germans were liable to be sent there, even without a formal hearing. The Council of Lithuania repeatedly appealed to the occupation administration, demanding an end to the arbitrary actions concerning forced labour and an improvement of the living and working conditions of those forcibly employed. However, all those efforts yielded practically no results. Only in November 1918, with the end of the First World War and the revolution in Germany, did the situation begin to change fundamentally.

Keywords: First World War, Imperial German occupation, Ober Ost, forced labour, labour battalions